

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE LITERE
Școala doctorală de Studii literare și lingvistice

TEATRUL GERMAN DE LA SIBIU ÎN ANII 1893-1921: PERIOADA LEO
BAUER

Conducător de doctorat: Prof. univ. dr. András Balogh
Student doctorand: Ursula Monica Wittstock

2016
Cuprins

I. Introducere	2
----------------------	---

I.1. Situația actuală a cercetării	6
I.2. Surse. Metodologie	12
II. Funcția teatrului la sfârșitul secolului 19	21
II.1. Teatrul burghez	25
II.2. Clasificări și ierarhizări ale teatrului	30
II.2.1. Convenție și modernitate	34
II.2.2. Adam Müller-Guttenbrunn: teatrul desacralizat	39
II.3. Repertoriul. Problematika proliferării genurilor teatrale	41
III. Teatrul ca rețea dinamică	51
III.1. Teatrul mobil: turneele.....	52
III.2. Leo Bauer: de la roluri episodice la direcțiunea de teatru	58
III.3. Regulamentul funcționării teatrelor în provinciile Imperiului Austro-Ungar.....	66
IV. Teatrul german de la Sibiu în anii 1893-1921	76
IV.1. Topografia socială și culturală a Sibiului	76
IV.1.1. Activitatea asociațiilor	81
IV.1.2. Biblioteca <i>Moderne Bücherei</i>	84
IV.2. Teatrul din bastion	87
V. Epoca Leo Bauer (1893-1921)	94
V.1. Renașterea începând cu 1893	100
V.1.1. Frivolitate și erotism în teatru	108
V.1.2. Reorganizarea teatrului	112
V.2. Impulsurile teatrului modern	115
V.2.1. Teatrul "Ibsen"	119
V.2.2. Cabaret: Überbrettel și Unikum	126
VI. Puncte de cotitură	132
VI.1. Primul Război Mondial și noul stat	133
VI.2. Problema teatrului german în Transilvania	139
Concluzii	156
Bibliografie	159
Anexe	179

REZUMAT

Cuvinte cheie: teatrul de limbă germană, rețea dinamică, mobilitate, Transilvania, Sibiu, Leo Bauer, Ernst Jekelius, repertoriu

Cercetarea istoriei teatrului german de la Sibiu în anii 1893-1921, perioada de directorat a actorului și regizorului vienez Leo Bauer, pornește de la intenția de a aborda teatrul german transilvănean dintr-o nouă perspectivă, deoarece această parte a istoriei teatrului a fost până acum tratată doar sporadic în cercetarea istoriei culturii și literaturii. Cautând informații concrete despre teatrul sibian realizăm curând numărul modest al lucrărilor pe acest subiect. Cele câteva priviri de ansamblu cercetează teatrul din perspectivă literară și fac referiri la literatura dramatică în contextul creației literare a sașilor din Transilvania; teatrul în sine, ca instituție nu este însă privit ca fenomen cultural cu conexiuni supraregionale. Alte contribuții se rezumă la prezentări cu caracter global istorice, pornind de la începuturile teatrului german din Transilvania sau la scurte articole dedicate altor aspecte legate de teatru, cum ar fi scene, repertoriu, directori sau regizori din alte centre sau timpuri decât cel propus.

Cercetarea de față are ca scop stabilirea rolului teatrului ca instituție socială la sașii transilvăneni în perioada amintită în titlu, precum și a relațiilor cu alte instituții de teatru din Imperiul Austro-Ungar. Acest demers este legitimat de faptul că Transilvania are o tradiție a teatrului de limbă germană îndelungată. Cercetarea are ca scop nu doar recuperarea unui gol de informații, ci își propune să aducă un aport actual la cercetarea culturii provinciei transilvănene.

Nu doar perioada de directorat a lui Leo Bauer a rămas singura nedocumentată până acum, la fel se întâmplă și cu bogatele surse lăsate moștenire de către criticul de teatru Ernst Jekelius Sen. De-a lungul activității sale Jekelius a scris peste 2200 de cronici de teatru care au fost publicate în cotidianul sibian *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, foarte valoroase pentru istoricii de teatru, rămase până acum nestudiate, la fel ca și statisticile sale care se află în Arhivele Statului de la Sibiu.

Cadrul de timp istoric-politic mai larg în care se încadrează cercetarea de față se referă la două evenimente majore: Compromisul (*Ausgleich*) austro-ungar din 1867 și primii ani după unirea Transilvaniei cu România în anul 1918. Perioada dedicată concret teatrului se referă la anii de direcțiune a lui Leo Bauer din anul 1893 până în anul 1921. Motivația pentru această alegere se explică prin următoarele argumente:

1. Este o certitudine că teatrul german de la Sibiu a fost singurul teatru în Regatul Ungar cu sediu permanent care a funcționat până în 1918. În alte orașe cu populație vorbitoare de limbă germană trupele de teatru germane au trebuit să lase loc celor maghiare, acestea din urmă fiind susținute de către oficialitățile locale. Astfel s-a întâmplat la

Timișoara, [Košice](#), Bratislava sau la Sopron. Această stabilitate este în parte meritul directorului Leo Bauer a cărui direcțiune de-a lungul a 28 ani reprezenta la vremea aceea mai degrabă o excepție.

2. După Compromisul austro-ungar sașii transilvăneni au trecut printr-o schimbare de emoționalitate datorată faptului că se simțeau neglijanți de către oficialitățile de la Budapesta. Astfel și-au direcționat atenția spre Germania, mai concret spre Berlin.

Printre obiectivele cercetării de față se numără și analiza acestei transformări și modul în care ea se reflectă asupra contextului cultural, mai concret cel teatral. A influențat sau nu această schimbare de perspectivă publicul teatrului german de la Sibiu? Aici se cuvine a sublinia și rolul Vienei, deoarece teatrul din Transilvania se afla din secolul al 18-lea sub influența tradiției societăților teatrale vieneze. Chiar dacă breasla literară transilvăneană începuse să își caute modelele la Berlin, putem totuși presupune că punctul de referință al teatrului nu s-a desprins de Viena, care la vremea aceea dădea tonul în lumea teatrului. Sibiuul se afla în dublul său rol în centrul provinciei transilvănene ca și citadelă culturală, dar și la periferia monarhiei austro-ungare. Putem să ne întrebăm astfel dacă și în ce mod răsună ecoul culturii *Ringstraße* pe Ringul Mare din Sibiu. Cercetarea teatrului cu rolul său de mijlocitor între centru și periferie trebuie însă să depășească o simplă analiză a receptării modelelor vieneze.

De regulă se vehiculează următoarele caracteristici comune pentru teatrele de provincie din monarhie: analogia repertoriului, preferința publicului pentru genul muzical (opereta) și nu în ultimul rând proliferarea pieselor „ușoare” (vodeviluri, bufonerii). Genul muzical ocupa deja constant poziția de lider în repertoriu. Incepând cu a doua jumătate a secolului al 19-lea opera italiană și opereta vieneză devin un simptom al epocii, care se manifestă și pe scenele periferice ale monarhiei.

O constanță în studiile de istoria teatrului care se referă la teatrul de limbă germană din afara spațiului lingvistic german este atenția specială pe care acestea le acordă autorilor clasici germani (Lessing, Schiller, Goethe) ori repertoriului elevat. Teatrul este astfel înzestrat cu rolul de mijlocitor de bun cultural german, iar teatrul minoritar contribuie prin acest repertoriu la definirea identității de sine a publicului vorbitor de limba germană. Pentru istoriografia acestor teatre această relevanță a receptării timpurii este importantă dacă luăm în calcul distanțele. Ea reprezintă dovada că până și în cele mai îndepărtate colțuri ale monarhiei arta elevată este receptată aproape concomitent cu apariția ei. Dincolo de aceste conjuncturi statistice repertoriale dezvăluie un cu totul alt tablou cotidian, în care clasicii

literaturii germane sunt incluși doar rar în repertoriu, pe când piesele „ușoare” reprezintă regula. Astfel este necesară reorientarea cercetării de la reprezentările artistice elevate înspre analiza unui câmp mai larg de convenții teatrale, stiluri de comunicare sau modele de exprimare.¹ Cu alte cuvinte este necesară regândirea practicilor teatrale cotidiene dincolo de accepțiunea estetic-pedagogică. Dacă teatrul este privit în contextul său economic ni se oferă o cu totul altă imagine a cotidianului teatral, iar o istoriografie care ignoră acest cotidian ignoră implicit și rolul teatrului în această epocă. Aceste aspecte stau la baza cercetării dedicate teatrului german de la Sibiu. Ea va încerca să răspundă la întrebări precum: Au existat cerințe din partea populației săsești la adresa teatrului? Ce legături se pot stabili între evoluția teatrului și tranziția socială a sașilor; în ce măsură a însoțit teatrul această tranziție? Se poate chiar vorbi despre teatru ca o oglindă a societății săsești sau a avut el un mecanism propriu de dezvoltare? Au existat continuități sau discontinuități în aceste interacțiuni ce rămân încă de stabilit?

Posibile răspunsuri la aceste întrebări trebuie căutate mai întâi în cotidianul teatrului, în politica sa repertorială, în discursul public despre teatru. Cercetarea actuală din domeniul receptării publicului ne arată însă că participanții la acest discurs nu pot fi determinați decât limitat.

Lucrarea de față este structurată după cum urmează: Capitolul I se dedică metodologiei, surselor și situației actuale a cercetării și formulează ipotezele cercetării. Capitolul II situează obiectul cercetării într-un cadru de istorie a teatrului mai amplu, anume expansiunea teatrelor în cea de-a doua jumătate a secolului 19 în spațiul german. Scopul este de a oglindi condițiile locale într-un context mai larg în care este demonstrată relația strânsă între burghezie și teatru. Teatru se transformase într-o instituție comercială și nu mai îndeplinea cerințele publicului burghez educat pentru un program cultural, educațional elevat prin intermediul teatrului. Totodată se constată o proliferare a genurilor dramatice, care a condus la o relație contradictorie între teatru ca practică și producția de texte dramatice. Însă, pe lângă critica la adresa producțiilor inferioare se profilează un nou curent care este îndreptat împotriva practicilor clasice sau convenționale de montare scenică. Este vorba despre teatrul modern, care va ajunge și pe scenele din orașele de provincie. Capitolul se dedică și dificultății pe care le ascunde analiza unui repertoriu datorată proliferării genurilor

¹ Modelul este propus de Hans-Peter Bayerdörfer în lucrarea "Probleme der Theatergeschichtsschreibung." In: Möhrmann, Renate (Hrsg.): Theaterwissenschaft heute. Eine Einführung. Berlin: Reimer 1990, p. 51.

deja amintită. Aici sunt analizate grupe de gen dramatic din perspectiva convergențelor sau a divergențelor, spre exemplu granița dintre dramă și piesă de teatru sau diferențele dintre genurile comice.

Capitolul III conține aspecte legate de mobilitate. În ciuda apariției teatrelor cu sedii stabile ale societăților de teatru, mobilitatea a devenit un atribut al epocii. Circulația actorilor sau a trupelor este privită aici ca o rețea dinamică prin care se comunică practici teatrale. Drept exemplu stă Leo Bauer, actor și regizor de origine austriacă care va ajunge la Sibiu și va prelua direcțiunea teatrului orășenesc. Capitolul conchide cu o analiză a regulamentelor oficiale cu privire la eliberarea concesiunilor și la organizarea societăților de teatru din Regatul Ungar.

Capitolele IV și V aduc Sibiu în centrul cercetării. Dincolo de topografia socială a orașului este analizat și mediul cultural precum și posibilele legături între teatru și alte instituții. Aspectul lingvistic este la fel de important, deoarece se va arăta că un oraș multiethnic ca Sibiu nu are public doar din rândurile comunității săsești. Ultimul subcapitol aduce în prim plan clădirea teatrului cu un scurt istoric al construcției și al intervențiilor importante.

Partea dedicată dezvoltării teatrului sub directoratul lui Leo Bauer (capitolul V) este abordată prin analiza repertoriului și prin analiza receptării în presa locală. Numărul mare de producții teatrale de-a lungul a celor 28 de ani a făcut imposibilă supunerea fiecărei reprezentații sau stagiuni unei analize descriptive. Contextul istoric a impus o selecție aplicată care se orientează după momente de tranziție care ni s-au părut relevante. Prima perioadă se referă la prima stagiune a lui Leo Bauer (1893/1894), definită de către presa vremii ca o reînnoire față de stagiunile precedente. Concesiunea pe perioadă limitată eliberată de către guvernul de la Budapesta fusese totuși prelungită și abia în anul 1898 reapăruse pericolul încetării dreptului de a da reprezentații de teatru. Cea de-a doua perioadă cuprinde stagiunile din preajma sfârșitului de secol 19 și începutul secolului 20 și care se aflau în raza de influență a teatrului modern. Deoarece conceptul „modern” apare recurent în cronicile de teatru este importantă analiza receptării acestuia, analiză care focusează turneele teatrului Ibsen de la Berlin dar și alte turnee din Germania sau Austria.

Capitolul VI stă sub semnul momentelor de cotitură: izbucnirea Primului Război Mondial și unirea Transilvaniei cu România. Cu toate că Sibiu a ajuns să devină teatru de război doar în anul 1916 trupa s-a confruntat cu noi greutăți deja de la izbucnirea războiului. Actorii fuseseră înrolați, familiile își plâneau membri căzuți în lupte. Pe lângă toate acestea

existau interdicții de punere în scenă a unor autori din tabăra inamică. Astfel aveau interdicție autorii francezi sau englezi, excepție făcând Shakespeare. Finalul războiului aduce cu sine schimbarea de statut al teatrului sibian, apartenența la noul stat impunea respectarea altor legi. O instituție cu personal majoritar străin – cu cetățenie maghiară sau austriacă – era nevoită să găsească noi strategii de supraviețuire.

Anii ce au urmat Unirii s-au caracterizat printr-un șir de eforturi susținute și manifestări de interes public din partea comunității săsești pentru teatru, toate regăsindu-se în următoarele acțiuni:

- a. scindarea trupei lui Bauer în societăți mai mici
- b. înființarea Asociației teatrale sibiene
- c. cursurile universitare de vară de la Sibiu
- d. disputa din presă în problema teatrului german din Transilvania

O importanță majoră a avut-o această dezbateră intracomunitară despre misiunea culturală a teatrului la sașii transilvăneni. Teatrul ca și „instanță de reprezentare“² a minorității germane a devenit astfel un loc comun în discursul programatic politic-cultural al reprezentanților comunității.

Cercetarea a condus la următoarele concluzii:

1. S-a demonstrat că teatrul german de la Sibiu a fost o instituție conectată supraregional prin exemplul actorului, regizorului și directorului Leo Bauer. Cercetarea a scos la iveală un sistem care nu se bazează pe principiul centru-periferie, ci pe o rețea de centre dispersate în care se practica teatru în limba germană. Prin aceste rețele teatrul de la Sibiu era conectat cu alte instituții de gen din monarhie și putea astfel să preia practici de teatru de pe scenele austro-ungare sau germane. Perioada de directorat a lui Leo Bauer era convergentă cu dezvoltările instituționale ale teatrului profesionist, drept dovadă stând reînnoirile și consolidarea teatrului. Bauer a depus eforturi susținute pentru realizarea unui repertoriu ambițios, care să formeze un public dornic de calitate. S-a arătat însă ce se înțelege astăzi prin „ambitiuos“, anume faptul că valoarea nu se referea doar la canonul impus de burghezia educată și mai ales că acest canon nu avea dimensiuni atemporale, ci era supus unei dinamici proprii.

² Fassel, Horst: Bühnen-Welten vom 18.-20. Jahrhundert. Deutsches Theater in den Provinzen des heutigen Rumäniens. Cluj: Presa Universitară Clujeană 2007, pag. 50.

2. Având în vedere lunga tradiție a teatrului german, s-a putut constata că tranziția statutului social-politic al sașilor, care a început la jumătatea secolului 19, nu a avut în acest stadiu incipient vreo influență importantă asupra teatrului și că politica repertorială a lui Leo Bauer nu a urmat această tranziție. Teatrul se ghida după propriul mecanism, care era conectat supraregional și se supunea mai degrabă legiilor economice decât celor cultural-identitare. Teatrul a devenit important pentru sași, chiar dacă încă sub forme modeste, de abia la sfârșitul secolului 19 în contextul politicii de asimilare maghiare. Presa preluase rolul decisiv ca și portavoce pentru cerințele ce erau adresate teatrului, a cărei menire era să se pună în slujba interesului național. Doar după Primul Război Mondial tensiunile se intensifică pe fundalul unei re poziționări a minorității germane în noul stat. Identitate și teatru converg spre acel moment în care, datorită schimbărilor politice, în Transilvania se poate vorbi acum despre teatru doar ca despre o instituție a unei minorități, a a cărei misiune se formulează astfel: menținerea și perpetuarea bunurilor culturale germane și a limbii germane.

La această răscruce ia sfârșit directoratul lui Leo Bauer, care are în urmă o vastă și longevivă experiență, dar care aparține pe deplin trecutului.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

A. Surse primare și istorice

*** Der Hermannstädter Theaterzwischenfall im Reichstag. In: SDT. 28. Jg., 25.01.1901, Nr. 8241, S. 89.

*** Deutsches Bühnenjahrbuch: *das große Adreßbuch für Bühne, Film, Funk und Fernsehen / hrsg. von der Genossenschaft Deutscher Bühnen-Angehöriger*, Verlag der Bühnenschriften-Vertriebs-Gesellschaft Hamburg. 26.1915 – 82.1974.

*** Die deutsche Theaterfrage in Siebenbürgen. In: SDT. 48. Jg., 8.03.1921.

*** Die Regelung des Theaterwesens in der Provinz. In: SDT. 25. Jg., 8.06.1898, Nr. 7440, S. 593.

*** Neuer Theater-Almanach. Theatergeschichtliches Jahr- und Adressenbuch. Berlin: F.A.

Günther 1.1890 - 25.1914.

*** Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, Hermannstadt/Sibiu 1893-1924

Filtsch, Eugen: Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. In: Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt: Band 21 (1888), Heft 1, S. 515-590, und Band 23 (1891), Heft 2, S. 287-354.

Zillich, Heinrich: Zur deutschen Theaterfrage in Siebenbürgen. In: Klingsor, I. Jahr, 1924, Heft 2, S. 59-65.

B. Bibliografie secundară

Bachleitner, Norbert: Die Theaterzensur in der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert. In: LiTheS Nr. 5 (November 2010) http://lithes.uni-graz.at/lithes/10_05.html [Zugriff am 20.06.2012].

Balkanyi, Magdolna: Kulturtransfer durch das Theater. Aspekte einer spezifischen Vermittlung. In: Tóth, József [Hrsg.]: Wechselbeziehungen in der Germanistik: kontrastiv und interkulturell. Veszprém: Universitätsverlag/Wien: Praesens 2007. (= Studia Germanica Universitatis Vesprimiensis, Supplement 9). S. 15-42.

Balme, Christopher: Modernität und Theatralität: Zur Theaterkultur in München um 1900. In: Jahrbuch für internationale Germanistik. Reihe A. (Munich site de la modernité). Bern u.a. 1998. S. 99-115.

Balme, Christopher: Stadt-Theater: Eine deutsche Heterotopie zwischen Provinz und Metropole. In: Dogramaci, Burcu [Hrsg.]: Großstadt. Motor der Künste in der Moderne. Berlin: Gebr. Mann 2010. S. 61-76.

Balogh, András [Hrsg.]: Deutsches Theater im Donau-Karpathenraum. Cluj: Presa Universitară Clujeană/Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde 2008. (= Klausenburger Beiträge zur Germanistik, Band 4).

Baumeister, Martin: Kriegstheater. Großstadt, Front und Massenkultur 1914-1918. Essen: Klartext Verlag, 2005. Kapitel: Theater, Populärkultur und die Geschichte des Ersten Weltkriegs. S. 7-21. (= Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte - Neue Folge, Band 18)

Bayerdörfer, Hans-Peter: Probleme der Theatergeschichtsschreibung. In: Möhrmann, Renate [Hrsg.]: Theaterwissenschaft heute. Eine Einführung. Berlin: Reimer 1990. S. 41-63.

Bayerdörfer, Hans-Peter: Theater und Bildungsbürgertum zwischen 48er Revolution und Jahrhundertwende. In: Lepsius, M. Rainer [Hrsg.]: Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil III: Lebensführung und ständische Vergesellschaftung. Stuttgart: Klett-Cotta 1992. (= Industrielle Welt. Schriftenreihe des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte, Band 47). S. 42-64.

Bielz, Julius: Das deutsche Theater in Hermannstadt. In: Klingsor, 16. Jahr (1939), H. 11/12, S. 336-346.

Bourdieu, Pierre: Die Wechselbeziehung von eingeschränkter Produktion und Großproduktion. In: Bürger, Christa [Hrsg.]: Zur Dichotomisierung von hoher und niederer Literatur. Frankfurt a.M. 1982. S. 40-61.

Bürger, Christa [Hrsg.]: Zur Dichotomisierung von hoher und niederer Literatur. Einleitung. Frankfurt a.M. 1982. S. 9-39.

Capesius, Bernhard: Bruchstücke aus meinen Lebenserinnerungen. In: Karpaten Rundschau Nr. 36/6. September 1974, S.4-5.

Capesius, Bernhard: Bruchstücke aus meinen Lebenserinnerungen. Fragmente. In: Neue Literatur. Jg. 26, (1975), H. 2, S. 12-26.

Csáky, Moritz: Ideologie der Operette und Wiener Moderne. Ein kulturhistorischer Essay zur österreichischen Identität. Wien: Böhlau 1996.

Csiky, Franz: Die Ära Leo Bauer. Hermannstädter Thalia-Jünger um die Jahrhundertwende. In: Neuer Weg, 12. Sept. 1981, S.3f.

Denk, Rudolf: Verwandlungszauber: Schauspielkunst im Wiener Theater des Fin de siècle. In: Fludernik, Monica [Hrsg.]: Fin de siècle. Trier: WVT 2002. S. 207-227.

Doerry, Hans: Das Rollenfach im deutschen Theaterbetrieb des 19. Jahrhunderts. Berlin: Selbstverlag der Gesellschaft für Theatergeschichte 1926. (= Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte, Band 35).

Döcker, Ulrike: „Bürgerlichkeit und Kultur – Bürgerlichkeit als Kultur“. Eine Einführung. In: Bruchmüller, Ernst/Döcker, Ulrike/Stekl, Hannes/Urbanitsch, Peter [Hrsg.]: Bürgertum in der Habsburgermonarchie. Wien/Köln: Böhlau 1990. S. 95-104.

Fassel, Horst: Deutsche Theaterlandschaften in Siebenbürgen und im Banat. In: Fassel, Horst/Waack, Christoph [Hrsg.]: Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren

und Perspektiven. Tübingen: Geographisches Institut der Universität Tübingen 2000. S. 201-224.

Fassel, Horst: Die Überlebensstrategien der deutschsprachigen Minderheitentheater in Südosteuropa im 20. Jahrhundert. In: Ders. [Hrsg.]: Theater und Politik. Deutschsprachige Minderheitentheater in Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Cluj: Presa Universitară Clujeană 2001. (= Karl-Kurt-Klein-Reihe 1). S. 55-81.

Fassel, Horst: Der Minderheitenstatus und seine Auswirkungen auf die deutschen Bühnen in Ost- und Südosteuropa im 20. Jahrhundert. In: Ders. [Hrsg.]: Bühnen-Welten vom 18.-20. Jahrhundert. Deutsches Theater in den Provinzen des heutigen Rumäniens. Cluj: Presa Universitară Clujeană 2007. (= Karl-Kurt-Klein-Reihe 3). S. 40-58.

Fischer-Lichte, Erika: Geschichte des Dramas. Epochen der Identität auf dem Theater von der Antike bis zur deutschen Klassik. Band 1: Von der Antike bis zur deutschen Klassik. 2. Auflage. Tübingen: Francke 1999. (=UTB, 1565)

Fischer-Lichte, Erika: Geschichte des Dramas. Epochen der Identität auf dem Theater von der Antike bis zur deutschen Klassik. Band 2: Von der Romantik bis zur Gegenwart. 2. Auflage. Tübingen: Francke 1999. (=UTB, 1566).

Folberth, Otto: Die Auswirkungen des „Ausgleichs“ von 1867 auf Siebenbürgen. In: Südostdeutsches Archiv. Band XI. 1968, München Oldenbourg. S. 48-70.

Gottas, Friedrich: Die Deutschen in Ungarn. In: Wandruszka, Adam/Urbanitsch, Peter [Hrsg.]: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band III, Die Völker des Reiches; Teilband 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1980. S. 340-410.

Gottas, Friedrich: Das siebenbürgisch-sächsisches Vereinswesen. In: Rumpler, Helmut/Urbanitsch Peter [Hrsg.]: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VIII, Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft; Teilband 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 2006. S. 1209-1241.

Hajko, Peter: Ein Theater für das Bürgertum: Das Deutsche Volkstheater in Wien als Modell eines Bürger-Theaters für die gesamte Monarchie. In: Haas, Hans/Steckl, Hannes [Hrsg.]: Bürgerliche Selbstdarstellung. Städtebau, Architektur, Denkmäler. Wien/Köln: Böhlau 1995. S. 153-162. (=Bürgertum in der Habsburgermonarchie, Band IV)

Hein, Jürgen: Das Volksstück. Entwicklung und Tendenzen. In: Ders.: Theater und Gesellschaft. Das Volksstück im 19. und 20. Jahrhundert. Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag, 1973. S. 9-28.

Hentschel, Anja: Mobilitätsforschung und Theatergeschichte: Zur Mobilität von Schauspielern im 19. Jahrhundert. In: Aktuelle Tendenzen der Theatergeschichtsforschung. Berlin 1996. Gesellschaft für Theatergeschichte e.V. (= Kleine Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte, Heft 37/38). S. 55-72.

Heppner, Harald: Habsburg und die Siebenbürger Sachsen (1688-1867). Zum Thema politische Kultur. In: Lengyel, K. Zsolt/Wien, A. Ulrich [Hrsg.]: Siebenbürgen und die Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich. Wien: Böhlau 1999. (= Siebenbürgisches Archiv 34). S. 47-59.

Hermisdorf, Klaus: Regionalität und Zentrenbildung. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1999.

Hochstrasser, Rosemarie: Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihrem strukturellen Wandel 1867-1992. Hermannstadt: Hora/Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg 2002. (=Transsylvania,).

Hulfeld, Stefan: Theatergeschichtsschreibung als kulturelle Praxis. Wie das Wissen über Theater entsteht. Zürich: Chronos 2007.

Hüttner, Johann: Volkstheater als Geschäft: Theaterbetrieb und Publikum im 19. Jahrhundert. In: Valentin, Jean-Marie [Hrsg.]: Volk-Volksstück-Volkstheater im deutschen Sprachraum des 18.-20. Jahrhunderts. München: Lang 1982. (= Jahrbuch für Internationale Germanistik, Reihe A, Kongressberichte, Band 15). S. 127-149.

Klein, Karl Kurt: Shakespeare in Siebenbürgen. Splitterbeitrag zur Geschichte des siebenbürgisch-deutschen Schuldramas im 17. Jahrhundert. In: Siebenbürgische Vierteljahresschrift. Jg. 61, 1939. S. 233-238.

Klotz, Volker: Bürgerliches Lachtheater. *Komödie, Posse, Schwank, Operette*. München: DTV 1980.

Krasser, Harald: Zur Frühgeschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. In: Neue Literatur 5, 1965.

Krasser, Harald: Auch Siebenbürgen hatte eine Neuberin. Kurze Geschichte des deutschen Theaters in der Stadt am Zibin. In: Neuer Weg, 5.08.1972.

Linhardt, Marion: Kunstwissenschaft vs. performative Stereotypen? In: Haitzinger, Nicole/Jeschke, Claudia [Hrsg.]: Zeit/Sprünge. Zu Aspekten des Performativen, Theatralen, Pädagogischen, Medialen und Rhetorischen im 19. Jahrhundert. München: epodium, 2007. S. 107-122.

Lossau, Julia: Räume von Bedeutung. Spatial turn, cultural turn und Kulturgeographie. In: Csáky, Moritz/Leitgeb, Christoph [Hrsg.]: Kommunikation - Gedächtnis - Raum. Kulturwissenschaften nach den „Spatial Turn“. Bielefeld: transcript, 2009. (=Kultur- und Medientheorie). S. 29-

Marx, Peter W.: Consuming the Canon: Theatre, Commodification, and Social Mobility in Late Nineteenth-Century German Theatre. In: Theatre Research International. 31 (2006), Heft 2, S. 129-144.

Marx, Peter W.: Zur Proliferation des bürgerlichen Theaters im 19. Jahrhundert. In: Kreuder, Friedemann/Hulfeld, Stefan/Kotte, Andreas [Hrsg.]: Theaterhistoriographie. Kontinuitäten und Brüche in Diskurs und Praxis. Tübingen: Francke 2007 (= Mainzer Forschungen zu Drama und Theater, Band 36). S. 133-149.

Marx, Peter W.: Ein theatralisches Zeitalter. Bürgerliche Selbstinszenierungen um 1900. Tübingen: Narr/Francke 2008.

McArthur, Marilyn: Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen. Eine kulturanthropologische Studie. Hrsg. von Weber, Georg. Köln/Wien: Böhlau 1990.

McConachie, Bruce A.: Towards a Postpositivist Theatre History. In: Theatre Journal, Jg. 37 (1985), Nr. 4, S. 465-486.

Mitterbauer, Helga: Dynamik-Netzwerk-Macht. Kulturelle Transfers „am besonderen Beispiel“ der Wiener Moderne. In: Mitterbauer, Helga/Scherke, Katharina: Ent-grenzte Räume. Kulturelle Transfers um 1900 und in der Gegenwart. Wien: Passagen Verlag, 2005. S. 109-130. (=Studien zur Moderne, 22).

Mitterbauer, Helga: Grenzüberschreitungen. Kulturelle Transfers als aktuelle Forschungsperspektive. In: Csúri, Károly/Fónagy, Zoltán/Munz, Volker [Hrsg.]: Kulturtransfer und kulturelle Identität. Budapest und Wien zwischen Historismus und Avantgarde. Wien: Preasens 2008. (= Österreich-Studien Szeged, Band 3), S. 47-58.

Nica, Radu-Alexandru: Nostalgia Mitteleuropäi. O istorie a Teatrului German din Sibiu. Cluj: Eikon 2013.

Onu, Eugen: Zum Spielplan des Hermannstädter Theaters in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Forschungen zur Volk- und Landeskunde. Jg. 13 (1970), Nr. 1, S. 115-122.

Onu, Eugen: Das Hermannstädter deutsche Theater im Blickfeld der Zeitung „Telegraful Român“ (1900-1918). In: Forschungen zur Volk- und Landeskunde. Jg. 36 (1993), Nr. 2, S. 55-61.

Porombka, Stephan: Theaterkritik. Eine kleine Problemgeschichte. Und ein paar Hinweise auf ihren kulturwissenschaftlichen Gebrauchswert. In: Ders./Splittgeber, Kai [Hrsg.]: Über Theater schreiben. Werkstattgespräche mit Theaterkritikern. Hildesheim: Glück&Schiller 2005, S. 216-244.

Puttkamer, Joachim von: Mehrsprachigkeit und Sprachenzwang in Oberungarn und Siebenbürgen 1867-1914. In: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Jg. 26 (2003), H. 1, S. 7-40.

Roth, Harald: Hermannstadt und das Phänomen Habsburg. In: Balomiri, Horea/Etzersdorfer, Irene [Hrsg.]: Imperium an der Peripherie. Österreichische Spuren in Siebenbürgen (Ausstellungskatalog). Wien: Prohistoria 2007.

Schanze, Helmut: Die Anschauung vom hohen Rang des Dramas in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und seine tatsächliche „Schwäche“. In: Koopmann, Helmut/Schmoll, Adolf J. [Hrsg.]: Beiträge zur Theorie der Künste im 19. Jahrhundert, Band 1. Frankfurt a.M.: Vittorio Klostermann 1971. (=Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts, Band 12/1). S. 85-96.

Schanze, Helmut: Probleme der „Trivialisierung“ der dramatischen Produktion in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: La Motte-Haber, Helga de [Hrsg.]: Das Triviale in Literatur, Musik und bildender Kunst. Frankfurt a.M.: Vittorio Klostermann 1972. (= Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts, Band 18). S. 78-88.

Schanze, Helmut: Drama im bürgerlichen Realismus (1850-1890). Frankfurt a.M.: Vittorio Klostermann 1973 (= Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts, Band 21).

Schmitt, Peter: Schauspieler und Theaterbetrieb: Studien zur Sozialgeschichte des Schauspielerstandes im deutschsprachigen Raum 1700 - 1900. Tübingen: Niemeyer 1990.

Schödl, Günter: Nationsbildung und Minderheitenexistenz: Vergleichende Beobachtungen zur politisch-gesellschaftlichen Modernisierung im östlichen Europa. In: Hösch, Edgar/Seewann, Gerhard [Hrsg.]: Aspekte ethnischer Identität. München: Oldenbourg 1991. S. 85-120.

Sienerth, Stefan: Kritik und kulturelles Selbstbewusstsein (I) – (Zur Entwicklung der siebenbürgisch-deutschen Literaturbetrachtung von ihren Anfängen bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts). In: Neue Literatur. Jg. 35 (1984), Heft 7, S. 62-73.

Sienerth, Stefan: Literaturverständnis und Methode in der Erforschung der deutschen Literatur in Südosteuropa. In: Schwob, Anton [Hrsg.]: Methodologische und literarhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas. München:

Südostdeutsches Kulturwerk 1994. S. 25-37.

Sienerth, Stefan [Hrsg.]: Kritische Texte zur siebenbürgisch-deutschen Literatur. München: Südostdeutsches Kulturwerk, 1996.

Sprenkel, Peter: Literaturtheorie und Theaterpraxis des Naturalismus. In: Der Deutschunterricht. Jg. 40 (1988), H. 2, S. 89-99.

Sprenkel, Peter/Streim, Gregor: Berliner und Wiener Moderne. Vermittlungen und Abgrenzungen in Literatur, Theater, Publizistik. Wien: Böhlau 1998.

Steinbeck, Dietrich: Einleitung in die Theorie und Systematik der Theaterwissenschaft. Berlin: de Gruyter 1970.

Stekl, Hannes/Heiss, Hans: Urbane Leitkulturen im kleinstädtischen Raum. In: Rumpler, Helmut/Urbanitsch Peter [Hrsg.]: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IX, Soziale Strukturen; Teilband 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 2006. S. 1209-1241.

Ther, Philipp: In der Mitte der Gesellschaft. Operntheater in Zentraleuropa 1815-1914. Wien [u.a.]: Oldenburg 2006.

Weber, Georg/Nassehi, Armin: Identität, Ethnizität und Gesellschaft. Nachwort zu McArthur, Marilyn: Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen. Eine kulturanthropologische Studie. Köln/Wien: Böhlau 1990. S. 249-330.

Zillich, Heinrich: Zur deutschen Theaterfrage in Siebenbürgen. In: Klingsor 1924. S. 59-65.